

https://dspace.org/

Revolta social a Xile una contrahegemonia politica que impugna el relat neoliberal

EA Espina; Rommy Morales-Olivares; P Rivera-Vargas

https://hdl.handle.net/10539/42249
IBSS

Downloaded from a DSpace repository. https://dspace.org/

DEBATS · Volum 137/2 · 2023 — 73 / 89
DOI: doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.5
ISSN 0212-0585 (imprés)
ISSN 2530-3074 (digital)

Revolta social a Xile: una contrahegemonia política que impugna el relat neoliberal?

Eduardo Alvarado Espina
UNIVERSIDAD DE PLAYA ANCHA, XILE
ealvarado@dii.uchile.cl
ORCID: 0000-0002-7222-3380

Rommy Morales-Olivares
UNIVERSITAT DE BARCELONA
rommymorales@ub.edu
ORCID: 0000-0003-2196-1444

Pablo Rivera-Vargas
UNIVERSITAT DE BARCELONA
pablorivera@ub.edu
ORCID: 0000-0002-9564-2596

Rebut: 12/05/2021
Acceptat: 13/05/2022

RESUM
El 18 d'octubre de 2019 va començar a Xile la convulsió política i social més gran des d'aquella que va provocar la fi de la dictadura de Pinochet. Aquesta convulsió va donar pas gradualment a un procés d'impugnació de les institucions tradicionals de l'Estat. En aquest marc, aquest article aborda la dimensió política de la revolta social i els seus abastos en l'itinerari constituent que es va acordar el 15 novembre de 2019. Es busca respondre a l'interrogant de si potser el gran moviment de masses va ser l'expressió d'una contrahegemonia política impugnadora del sentit comú neoliberal. En aquest sentit, es recorre als principals corrents teòrics que qüestionen l'encaix entre democràcia i neoliberalisme, especialment la proposta agonista del moment populista de Chantal Mouffe. En termes pràctics, s'analitza, a partir del comportament polític i electoral passat, dos *cleavages* que es podrien identificar amb l'emergència del moment populista, el d'elits/poble i partits/independents. A partir de l'anàlisi de les dades electorals dels últims trenta anys, i posades en relació amb els resultats de l'elecció de l'any 2021 dels membres de la Convenció Constituent, es conclou que l'expressió de cansament s'expressa fidelment en els dos *cleavages* que defineixen el moment populista. A més, es constata un enfortiment de les diferents forces polítiques que es conceben com a antineoliberals.

Paraules clau: neoliberalisme; democràcia; moviments socials; contrahegemonia; canvi cultural.

ABSTRACT. *Social Revolt in Chile: A political counter-hegemony challenging the Neo-Liberal narrative?*

On the 18th of October 2019, Chile began undergoing the biggest political and social upheaval since the one that ended the Pinochet dictatorship. This upheaval slowly gave way to a process of impeachment of the traditional institutions of The State. This paper looks at the political dimension of the ensuing social revolt and its scope in the constituent itinerary agreed on the 15th of November 2019. It seeks to answer the question of whether the great mass movement was the expression of a political counter-hegemony challenging

the Neo-Liberal order. To this end, it draws on the main theoretical currents questioning the fit between democracy and Neo-Liberalism, especially Chantal Mouffe's 'agonistic' proposal of the populist moment. In practical terms, it analyses, on the basis of past political and electoral behaviour, two cleavages that could be identified with the emergence of the populist moment, that of elite/people and parties/independents. From the analysis of the electoral data of the last thirty years and related to the results of the 2021 election of the members of the Constituent Convention, it is concluded that political weariness was reflected in the two cleavages defining the populist moment. In addition, there was a strengthening of the various political forces that saw themselves as anti-Neo-Liberal.

Keywords: neo-Liberalism; democracy; social movements; counter hegemony; cultural change.

SUMARI

Introducció
Tesi i tensions sobre la democràcia
Neoliberalisme i democràcia: anàlisi de les seues dimensions simbòliques
La dimensió política de la revolta social que impugna l'hegemonia neoliberal i el liberalisme democràtic
El moment populista: cadena d'equivalències i identitat poble
Resignificació de la democràcia
Valors i idees que enfronten a l'hegemonia neoliberal
Anàlisi dels resultats electorals: instal·lació d'una hegemonia antineoliberal?
Conclusions
Referències bibliogràfiques
Nota biogràfica

Autora per a correspondència / *Corresponding author*: Rommy Morales Olivares. Universitat de Barcelona, Departament de Sociologia, Facultat d'Economia i Empresa (edifici 696), avinguda Diagonal, 694, 08034, Barcelona.
Citació suggerida / *Suggested citation*: Alvarado Espina, E., Morales Olivares, R., i Rivera-Vargas, P. (2023). Revolta social a Xile: una contrahegemonia política que impugna el relat neoliberal? *Debats. Revista de cultura, poder i societat, 137*(2), 73-89. DOI: http://doi.org/10.28939/iam.debats-137-2.5

INTRODUCCIÓ

El 18 d'octubre de l'any 2019, la societat xilena va començar a viure la seua convulsió política i social més gran des d'aquella que va provocar la fi de la dictadura de Pinochet[1] a la fi de la dècada dels vuitanta del segle passat. L'evasió organitzada del pagament del bitllet de metro per part de l'estudiantat de Secundària, amb motiu d'una nova alça en el preu del transport públic, va desencadenar una seqüència de fets de protesta ciutadana prèvia al denominat «esclat social».[2] Davant aquesta situació,

1 Entre els anys 1983 i 1986, es van produir mobilitzacions massives i vagues contra el règim dictatorial de Pinochet, les quals, fins ara, eren recordades com les més massives de la història de Xile. Totes promogudes pels sindicats miners, la Central Única de Treballadors (CUT), els funcionaris públics i els estudiants universitaris i secundaris.

2 El dia 1 d'octubre de 2019, mitjançant decret del Ministeri de Transport i Telecomunicacions, el Govern va anunciar l'augment en 30 pesos (30 cent. euro) el preu del bitllet en tota la xarxa de transport públic de la Regió Metropolitana de Santiago. Aquest anunci va provocar la protesta massiva d'estudiants de Secundària, que van començar a evadir el pagament en el metro. Durant les següents dues setmanes, el conflicte va escalar progressivament, fins que el 18 d'octubre va arribar a un punt de no retorn amb la paralització de la ciutat i la crema d'un important nombre d'estacions i trens de metro.

Article traduït per Víctor Puig Molina

la resposta del Govern encapçalat pel president de la República, Sebastián Piñera, va ser l'increment de l'ús de la força repressiva i la imposició de l'estat d'excepció constitucional d'emergència.[3] Aquesta reacció va donar pàbul a una fase de desobediència civil, el punt d'ebullició de la qual succeeix el 25 d'octubre, dia en què es van mobilitzar més de dos milions de persones en tot el país amb una consigna de fons «No són 30 pesos, són 30 anys».[4]

La incipient literatura d'anàlisi sobre l'esclat social sembla coincidir en una pèrdua de confiança en el capital simbòlic de les pautes i els valors del dogma mercantil neoliberal com a causal de l'esclat (Mayol, 2019; Garretón, 2021). A més d'això, hi ha abundant literatura científica en què és possible reconéixer que, més enllà dels persistents esforços d'ajust de la teoria liberal i econòmica i els plantejaments teòrics sobre la cooriginalitat de la democràcia i el capitalisme (Dahl, 1997; Wagner, 2012), a Xile, la democràcia ha mantingut una relació en permanent tensió amb el capitalisme (Garretón, 2012; Madariaga, 2020). A partir de la seua etimologia, la democràcia s'entén com un sistema fundat en la inclusió del poble en el procés de presa de decisions. El capitalisme, en canvi, pot ser definit com un sistema que entrega el poder a una elit social que posseeix el capital (Harvey, 2007; Streeck, 2011; Piketty, 2015).

Ara, la versió neoliberal del capitalisme es resisteix a qualsevol tipus d'intervenció de la política (*demos* i *polis*) en el funcionament de l'economia, atribuint-li als mercats l'acte màgic de l'autoregulació. Això fa que l'assemblatge contemporani de la democràcia neoliberal no represente més que una forma de producció i reproducció funcional de l'estratificació social més clàssica (Parsons, 2013). Una que al seu torn liqua tot antagonisme polític en la interfície mercantil que imposa a la relació entre ciutadania i sistema polític. Doncs bé, si se li atribueix a l'esclat social la condició d'acció contrahegemònica, supòsit que proposa aquest treball, llavors sorgeix l'interrogant següent: l'acció contrahegemònica de l'esclat social es presentaria com una impugnació política al neoliberalisme?

Per a abordar aquesta qüestió i els seus abastos, en aquest article utilitzem un marc de referència conceptual basat en dues dimensions teòriques i analítiques:

(1) La relació entre democràcia i neoliberalisme. Entenent que, des de la seua pròpia concepció i pràctica, el neoliberalisme instal·la valors, objectius i dispositius que li donen un caràcter antipolític i antidemocràtic.

(2) La teoria agonista (Mouffe, 1999). Assumint que l'esclat social consagra el que s'ha anomenat el «moment populista», es busca establir si —com va succeir al sud d'Europa després de la gran recessió econòmica de 2008— a Xile també es va imposar el *cleavage* «els de baix contra els de dalt» o «poble versus elits».

De cara a respondre a la pregunta, s'ha revisat literatura acadèmica rellevant sobre la problemàtica d'estudi. A més d'això, s'ha dut a terme una anàlisi de dades secundàries d'enquestes post esclat social.[5] Des d'un punt de vista interpretatiu, aquesta anàlisi identifica quatre categories de contingut centrals. En aquestes s'agrupen tant les evidències més rellevants seleccionades com les interpretacions de l'equip d'investigació. Aquestes categories

3 A Xile, l'actual Constitució estableix quatre estats o situacions excepcionals en què es poden limitar drets i llibertats públiques en diferents graus. En ordre ascendent, aquests són: estat de catàstrofe, estat d'emergència, estat de setge i estat d'assemblea. Excepte el primer, tots els altres inclouen unes certes restriccions al dret a manifestació. Tots aquests estats d'excepció són de prerrogativa exclusiva del president de la República.

4 Aquesta frase és una síntesi de les molèsties i demandes acumulades i que fa referència a l'alça de 30 pesos del transport públic i els 30 anys de governs democràtics que van mantenir l'ordre social neoliberal de la dictadura. Un període en què s'acusa les diferents forces polítiques de governar per als poderosos i no per al poble.

5 Criteria Research, Pulso Ciudadano y Espacio Público.

es contrasten amb les dades empíriques que llança l'elecció de constituents del 15 i 16 de maig de 2021. A partir d'ací, s'intentarà determinar si hi ha o no una impugnació al relat polític del neoliberalisme i si aquesta s'expressa en les preferències polítiques de l'electorat xilé en l'elecció de 2021.

TESI I TENSIONS SOBRE LA DEMOCRÀCIA

Com ja s'ha esmentat, aquesta dinàmica que dissocia la política de l'economia ha comportat un intercanvi de rols entre el que és polític i el que no és polític (Beck, 1998), deixant en dubte l'encaix entre capitalisme i democràcia. Això s'acomoda a l'aversió neoliberal a la política, separant la decisió econòmica de la discussió política democràtica i la sobirania popular (Mouffe, 2012; Madariaga, 2020).

En aquest context, sembla que l'explicació de la crisi de la democràcia a Xile no estaria en el desinterés i la molèstia de la ciutadania amb la política, tampoc en la proliferació de casos de corrupció, sinó en la desigual assignació dels recursos de subsistència entre les persones, quan aquesta assignació queda a l'arbitri del mercat (Leiva, 2020). Aquest és un aspecte que, independentment de les preferències majoritàries de la població, governs de centreesquerra i centredreta ni qüestionen ni corregeixen profusament. Potser perquè, en l'era neoliberal, el sistema polític convergeix en un model organitzacional elitista (Garrido-Vergara 2020).

Aquesta falta de diferenciació ideològica i programàtica en les últimes dècades ha portat la competència política a un acord entre elits. És el que col·loquialment s'ha denominat «classe política». Amb això, s'ha generat una crisi del sistema polític democràtic, la qual s'aprofundeix per l'erradicació de les polítiques econòmiques del debat polític sobirà. Aquesta crisi de la democràcia ha quedat reflectida en diferents tesis que pugnen entre un estat de transició i un de reculada d'aquest règim polític. Entre les més significatives es troben:

(1) La tesi transicional de la democràcia postliberal (Therborn, 1996; Schmitter, 2015). Per a Schmitter (2015), les actuals democràcies estarien de camí cap a una extensió de la consulta pública sobre qüestions polítiques i pressupostàries, incloent-hi les definicions de ciutadania, el finançament públic de partits polítics i organitzacions de la societat civil i les quotes per a les dones.

(2) La tesi de reculada que esgrimeix la teoria de la postdemocràcia (Jörke, 2008; Offe, 2014). Aquesta és una teoria explicativa de la descomposició que pateixen les actuals democràcies en el seu component popular (Offe, 2014). En aquest context, tot i que les institucions de la democràcia liberal es mantenen intactes, la legitimitat de l'actuació política coincideix cada vegada menys amb la participació del poble (Jörke, 2008). D'això s'infereix que el vot té menys incidència en les decisions que adopten els governants. Succeeix que les decisions polítiques emigren des de l'àmbit democràtic (Dahrendorf, 2002) a espais difusos o opacs en els quals intervenen experts, tecnopolítics i lobbistes (Alvarado Espina, 2017; 2018). L'expressió política de la voluntat popular compta cada vegada menys pel fet que els grans capitalistes i els seus grups de pressió participen de manera desmesurada en les decisions públiques (Nun, 2003).

Per la seua banda, la realitat econòmica que plasmen les reformes neoliberals va acabar amplificant la bretxa de desigualtat socioeconòmica en les societats postindustrials (Harvey, 2007; Piketty, 2015). Aquesta bretxa incideix en la voluntat i capacitat dels individus per a participar en el procés de presa de decisions. I amb això, les eleccions, que són l'instrument del qual emana la legitimitat del poder polític en una democràcia, tenen cada vegada menys conseqüències pràctiques per al resultat final del procés democràtic (Nun, 2003).

En aquesta crisi de la democràcia en l'era neoliberal destaquen unes certes condicions polítiques i estructurals que semblen fer més deficient el procés democràtic, perquè posen en qüestió la igualtat política, dificulten el pluralisme polític en les institucions i desincentiven la rendició de comptes electoral. Aquestes condicions són l'elitisme polític i la desigualtat social (Alvarado Espina, 2017).

NEOLIBERALISME I DEMOCRÀCIA: ANÀLISI DE LES SEUES DIMENSIONS SIMBÒLIQUES

Hi ha en la literatura diferents definicions de neoliberalisme (Hayek, 1993; Harvey, 2007; Boas i Gans-Morse, 2009). Es tracta d'una teoria de pràctiques politicoeconòmiques que afirma que la millor manera de promoure el benestar de l'ésser humà consisteix a no restringir el lliure desenvolupament de les capacitats i de les llibertats empresarials de l'individu, dins d'un marc institucional caracteritzat per drets de propietat privada, forts mercats lliures i llibertat de comerç (Harvey, 2007).

El neoliberalisme es planteja com un antídot potencial contra les amenaces a l'ordre social que va generar històricament el capitalisme. En el seu ordre, l'Estat acaba sent contradictori i inestable. Tal com va assenyalar Foucault (2012), el neoliberalisme no ha de confondre's amb el lema *laissez faire*, al contrari, ha de considerar-se com una crida a la vigilància, a l'activisme, a les intervencions perpètues per part de l'Estat. L'Estat hi és present en la seua aparent absència. El nucli comú del concepte es troba en la predominança del mercat com a mecanisme de coordinació per a tota classe d'activitats productives. Aquesta supremacia té el seu correlat en l'externalització de funcions que l'Estat havia assumit en algun moment com a productor principal, basada en la convicció que el sector privat resultarà més eficient en aquesta tasca (Hayek, 1993).

El neoliberalisme restringeix i coordina l'activitat humana a la iniciativa empresarial i comercial. Aquestes són les idees que prevalen tant en organismes internacionals dedicats a promoure la *desregulació* financera i el comerç (FMI i OMC), com en les institucions monetàries i de govern de molts països (Stiglitz, 2011). La vida social pot ser reformada en innombrables aspectes en nom del mercat, i en el marc del neoliberalisme és relativament senzill i legítim desplegar la retòrica contra altres enemics socials de l'anomenat equilibri econòmic.

Les institucions democràtiques semblen perdre legitimitat com a espais per a la presa de decisions a causa de l'excessiu poder que assoleixen el capitalisme corporativista i les institucions supranacionals. Els procediments democràtics estarien responent més a l'interés dels grans agents econòmics transnacionals que a la voluntat majoritària expressada en els seus processos electorals. En aquesta etapa es legitima, per mitjà d'un consens econòmic entre les elits governamentals, l'hegemonia de «les idees neoconservadores de lliure mercat, privatització, iniciativa individual, flexibilització laboral i desregulació financera» (Keane, 1992: 24-25). Aquest és el mateix consens, basat en un paquet de reformes.

D'aquesta manera, poderosos interessos econòmics aconsegueixen que els governs de diferent signe polític coordinen els seus diferents dominis d'acció de l'economia, controlant la despesa social de l'Estat i mercantilitzant els drets socials —salut, habitatge, educació, pensions, mínim comú en les condicions de vida de la ciutadania—. Com apunta Harvey (2007), en les societats postindustrials, les idees neoliberals estan inexorablement lligades a la restauració o a la reconstrucció del poder de les elits econòmiques.

Dins d'aquest marc, el sistema polític i l'Estat nacional es reconfiguren davant l'avanç del «capitalisme corporatiu» (Dahl, 2012). S'instal·la un tipus de capitalisme (neoliberal) que és capaç de seleccionar els temes i protegir els seus interessos i valors, marcant l'agenda del procés polític mitjançant el consentiment ideològic de les elits polítiques (Offe, 2014). Exemple d'això és la retòrica que exalta la competitivitat, el creixement econòmic, el mercat i l'ajust fiscal com les úniques vies o mitjans possibles per a poder aspirar al benestar econòmic i social, i que han defensat indistintament governs de centreesquerra i de centredreta. Aquests objectius no expliciten —més aïna ocullen— les maneres en què se sustenten i els efectes que generen, com la major precarització del treball que requereix la competitivitat o l'augment de la desigualtat social i el dany al medi ambient que exigeix el creixement econòmic (Bauman, 2014).

No sembla ser important que un creixement econòmic basat en la desigualtat social i una política estatal a la qual aparentment no se li permet entremetre's en l'economia, sota pena de ferotges i punitives amenaces immediates dels mercats (Bauman, 2014), puguen encaixar amb la concepció i pràctica democràtica o no.

Els canvis introduïts per la desregulació dels mercats, juntament amb la pèrdua de drets socials, han facilitat la preeminència dels interessos empresarials que lideren una globalització destinada al fet que «el capitalisme —sense límits legals i territorials— s'impose sobre la democràcia». Uns interessos que s'encobreixen sota el rètol de l'interés general (Stiglitz, 2011). En aquest sentit, Mouffe afirma que «el mantra de la globalització és invocat per a justificar l'*statu quo* i per a reforçar el poder de les grans corporacions transnacionals... Per tant, l'espai de la política va quedar dissociat de l'espai de l'economia» (2012: 131).

Així, els ingressos fiscals via impostos sobre la propietat es redueixen, mentre que les rendes altes del treball multipliquen diverses vegades els salaris més baixos (Piketty, 2015), a Xile això s'expressa en la desigualtat. Aquesta relació produeix que la política desincentive l'antagonisme originat en la divisió de classes, aconseguint que «les relacions de poder i el seu paper constitutiu en la societat siguen eliminats» (Mouffe, 2012: 123); es dilueix l'espai polític de la societat civil, cosa que facilita el tancament institucional de la política, mentre que el coneixement expert esdevé indispensable per al procés de presa de decisions. Els partits polítics abandonen la seua tasca de representació i els seus dirigents es converteixen en una classe governant dedicada als seus propis interessos (Mair, 2015).

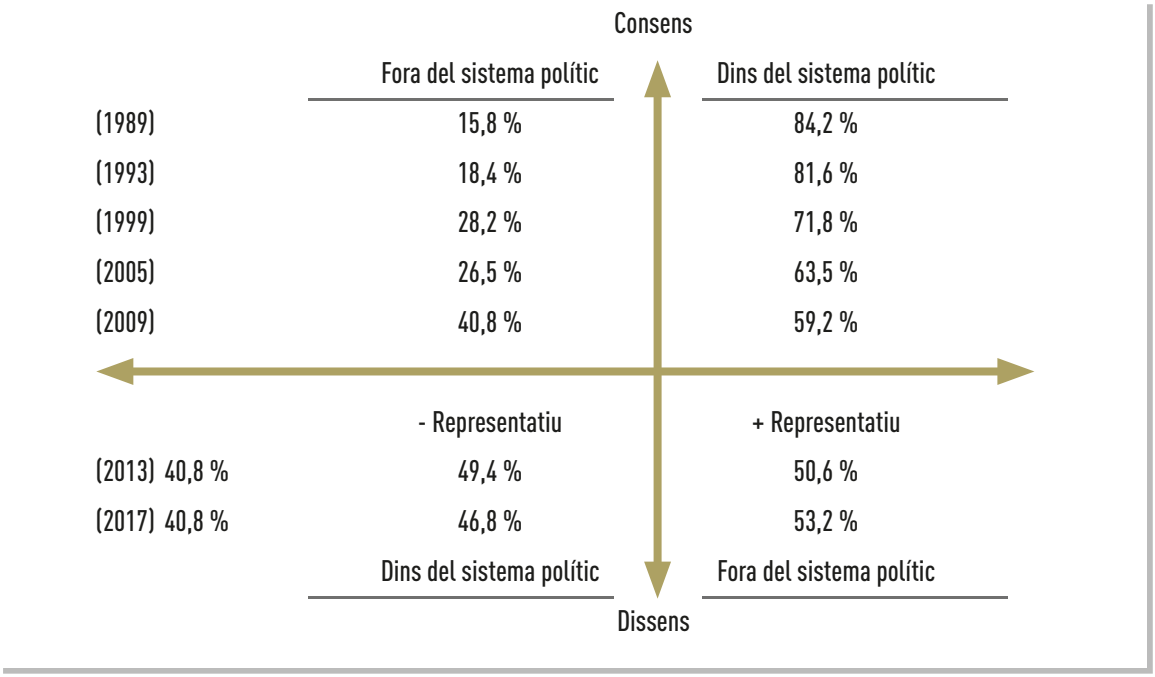
LA DIMENSIÓ POLÍTICA DE LA REVOLTA SOCIAL QUE IMPUGNA L'HEGEMONIA NEOLIBERAL I EL LIBERALISME DEMOCRÀTIC

El sistema polític xilé s'ha caracteritzat, des de la transició fins als nostres dies, per ser un lloc hermètic per a la ciutadania comuna. Una dimensió més de la desigualtat, ja que presenta diferents dispositius de tancament que són difícils de franquejar per a persones i organitzacions amb escàs capital cultural, econòmic i polític. A això cal afegir la total absència d'institucions de democràcia directa que permeten a la ciutadania pronunciar-se sobre assumptes de rellevància per al país. Aquest caràcter elitista de la política xilena ha despullat de valor l'exercici de la sobirania popular, i ha provocat, al seu torn, un profund distanciament entre la ciutadania i les elits polítiques (Alvarado Espina, 2018; Garretón, 2021). Així, la versió liberal de la democràcia, la representativa, va començar un evident declivi.

Des de l'any 1997, la participació electoral es va anar reduint, generant una corba descendent que no es va detenir fins al plebiscit per una nova Constitució de 2020. Com s'evidencia en el treball d'Alvarado Espina (2017), aquesta fatiga electoral tindria la seua causa en un problema estructural del sistema polític i no necessàriament en un artefacte electoral, com és el tipus de vot (obligatori o voluntari). Una explicació que es contraposa a la tesi més difosa després de la implementació del vot voluntari en 2012 a Xile.

Com s'observa en la Figura 1, fins a l'any 2009, el consens de les elits polítiques era majoritàriament representatiu i acceptat. Una majoria ciutadana encara participava de les eleccions que enfrontaven els dos grans blocs partidistes de la dreta i el centre-esquerra, encara que el percentatge de mobilització electoral disminueix elecció rere elecció. Es pot dir que aquell any va ser el punt d'inflexió en el qual les grans coalicions polítiques que naixen en la transició política de Xile a començament dels anys noranta comencen a perdre l'hegemonia política. Un fenomen que es correlaciona amb el comportament dels nous votants en les eleccions presidencials de 2009 i 2013, ja que les candidatures preferides entre aquests electors van ser les de dos polítics *outsiders*, Marco Enríquez-Ominami i Franco Parisi (Huneeus, Lagos, i Díaz, 2015).

Figura 1 **Hegemonia i legitimitat política (1989-2017)**



Font: elaboració pròpia amb base en les dades electorals del Servei Electoral (www.servel.cl).

És també a partir del 2009 que es produeix un lleu i imperceptible canvi en la relació de la ciutadania amb el sistema polític constituït. Amb la *«revolución pingüina»* de 2006[6] i la consolidació d'altres moviments socials durant el Govern de Michelle Bachelet (2006-2010),[7] l'exercici del poder públic va quedar, progressivament, cada vegada més desvinculat de les exigències de la ciutadania. Aquestes expressions van mostrar el profund abisme que s'instal·la entre la voluntat popular i els agents polítics tradicionals. Aquest període ha sigut comunament descrit com el dels moviments socials.

El moment populista: cadena d'equivalències i identitat poble

La miscel·lània de demandes compartides per una àmplia majoria després del 18 d'octubre de 2019 va instal·lar un concepte d'identitat col·lectiva que semblava extraviat: *el poble*. Els reclams que es van veure en la gran majoria de pancartes de carrer apuntaven a una desigualtat estructural que deixava en evidència un doble dèficit: necessitats materials insatisfetes i asimetries de poder simbòlic. D'una banda, les exigències de pensions dignes (No + AFP), educació gratuïta de qualitat, salut de qualitat amb cobertura universal, salaris i treball dignes, no més TAG (telepeatges), entre altres demandes. D'altra banda, igualtat entre dones i homes, igualtat de tracte,

6 Moviment d'estudiants secundaris que té com a principal demanda la recuperació de l'educació pública i de qualitat com a objectiu polític de Xile.

7 Diferents organitzacions estudiantils van convocar a protestar contra el lucre en l'educació, exigint una educació gratuïta i de qualitat. Els grans projectes industrials van ser judicialitzats i/o suspesos com en el cas de la construcció de rescloses hidroelèctriques a la Patagònia. Quatre anys després, treballadors i jubilats es van mobilitzar contra el sistema de pensions AFP, entre altres.

major inclusió i igualtat política, fi dels privilegis i igualtat davant la llei. Totes aquestes demandes van ser sintetitzades en una exigència de dignitat i, també, una nova Constitució.

Aquest abisme que apareix entre societat i política també posa en qüestió la idea que les societats que superen uns certs llindars de pobresa prioritzen la lluita pels valors postmaterials per damunt dels materials, com proposa la teoria transcultural de Welzel, Inglehart i Kligemann (2003). Un qüestionament que pot estar correlacionat amb la postergació —fins i tot la invisibilització— de les demandes de la classe treballadora en el sistema polític de l'era neoliberal. Això és a causa de la negació d'una política agonista d'adversaris pròpia del consens liberal dels partits de centredreta i centreesquerra (Mouffe, 2018).

Les demandes per una major igualtat social, política i simbòlica, que va imposar la revolta d'octubre, van anar donant forma a una «cadena d'equivalències» (Mouffe, 2018), ja que totes aquestes demandes enllacen una diversitat de lluites en un sol concepte polític i en una acció col·lectiva única, però també diversa. Aquesta amalgama es va començar a expressar en el domini de l'antagonisme entre un *ells* (elit, casta, oligarquia) i un *nosaltres* (poble, ciutadania, comuns). És el que es coneix com el *cleavage* poble versus elits (Mouffe, 2018). D'aquesta manera, l'acció col·lectiva constitueix un subjecte polític, el poble, el qual apel·la a reconfigurar un ordre social que s'entén injust (Mouffe, 16 de juny de 2016).

D'acord amb Mouffe, el moment populista és «l'expressió d'una varietat de resistències a les transformacions polítiques i econòmiques durant els anys d'hegemonia neoliberal» (2018: 27). Aquest concepte descriu una etapa d'impugnació progressiva al relat cultural, polític i econòmic de la mercantilització de les relacions socials, una impugnació que a Xile es podria haver iniciat en 2006. Aquell any va emergir la primera gran impugnació contra l'educació de mercat, la qual proposava massivament una educació pública igualitària i de qualitat.

Per tant, hi ha una aspiració democràtica nítida, ja que proclamen que tornaran a donar-li al poble la veu que li ha sigut confiscada per les elits. I això, independentment de les formes problemàtiques que poden prendre alguns d'aquests moviments.

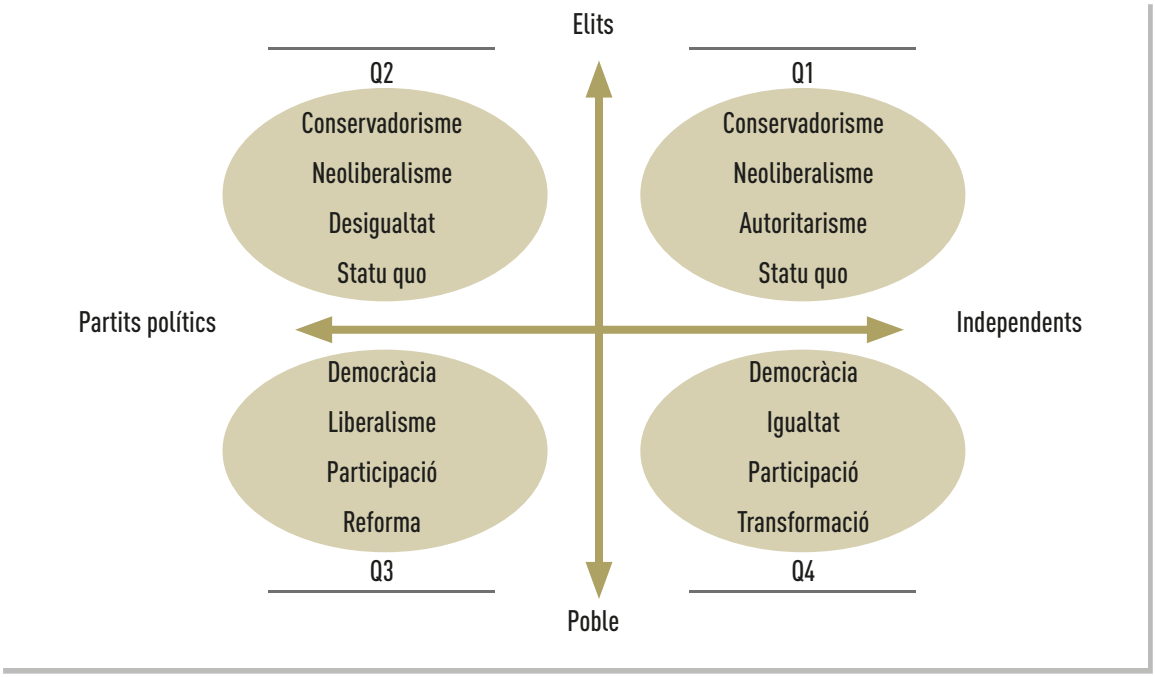
Resignificació de la democràcia

Amb l'explosió de manifestacions massives, la desobediència civil i el trencament exprés de la ciutadania amb la institucionalitat política, van sorgir experiències d'organització territorial i de moviments socials autoconvocats. És així com es van instal·lar progressivament capítols, assemblees i espais de convergència sindical i social arreu del país, els quals van articular gradualment el debat i donant organització política extrainstitucional a demandes que es presentaven inconnexes. Es genera a poc a poc una institucionalitat no convencional de caràcter democràtic, tant participativa com deliberativa, que va començar a donar forma simbòlica a un subjecte polític col·lectiu en la veu *poble*.

A partir de la manifestació d'aquest trencament, van sorgir *cleavages* que trenquen definitivament amb la inèrcia del consens polític transicional, el qual ja havia quedat en dubte amb l'emergència del Frente Amplio en 2017 (Alvarado, Morales-Olivares, i Rivera, 2019). D'una banda, es va imposar l'antagonisme elits/poble, en què la política professional, els mitjans de comunicació massiva i el gran empresariat van quedar exposats com l'*ells*, mentre que la ciutadania comuna que s'organitzava als carrers va passar a ser el *nosaltres*. D'altra banda, i potser com una deriva d'aquest *cleavage*, s'imposa una altra divisió indefugible, la de partits/independents.

Tenint en compte això, es traça un pla a partir de dos eixos explicatius del que representen aquests antagonismes. En la Figura 2, s'exposen els continguts que estarien representats en els quadrants Q1, Q2, Q3 i Q4, en què Q1 identifica els valors de la dreta neoliberal i Q4 identifica els valors de l'esquerra igualitària. En altres paraules, el pla proposa una descripció que va des de les posicions antidemocràtiques fins a les radicalment democràtiques.

Figura 2 **Pla descriptiu dels *cleavages* elits/poble i partits/independents**



Font: elaboració pròpia

En cap cas s'ha d'entendre cada quadrant com un compartiment estanc d'atributs permanents en cada eix. Els eixos són més aïna categories d'anàlisi que permeten establir els trets predominants en cada *cleavage*. En més d'una ocasió podria haver-hi encreuaments entre trets en quadrants situats en diferents eixos. Ací l'important és el significant de cada concepte, no el seu significat.

Valors i idees que s'enfronten a l'hegemonia neoliberal

D'acord amb Foucault (2012), en la societat capitalista moderna hi ha dispositius de control invisibles. Aquest mecanisme del poder també pot vincular-se a les idees i els valors que ha imposat el sentit comú neoliberal.

Per a la ideologia neoliberal, tota idea que contravinga o desautoritze la seua teoria resulta perillosa. A tota alternativa se l'acaba titlant eufemísticament d'irresponsable. Aquesta és la manera que té la classe dominant, la qual es beneficia de la desregulació de mercats i la rebaixa d'impostos, per a desanimar tota acció col·lectiva que desobeïsca el pensament únic. Aquest relat s'imposa en forma de *cascada*, anant des de les elits econòmiques fins a la massa social. No obstant això, aquesta imposició no és vertical, sinó que té nivells que retroalimenten el relat original, passant per les elits polítiques, els mitjans de comunicació i els líders d'opinió, que tradueixen el relat perquè puga ser reproduït per la ciutadania comuna (Deutsch, 1966). Hi ha diversos exemples de relats que s'apliquen seguint aquest model i que són útils per a la legitimitat neoliberal. Només per esmentar-ne un parell: «per a disminuir la desocupació es requereix creixement econòmic» o «el problema més important per a la societat és la delinqüència». En ambdós

casos es provoca una agitació en la ciutadania que reprodueix tals supòsits com una veritat, amb la qual cosa retroalimenta el relat de les elits.

El neoliberalisme com a pràctica política, això és, com a expressió programàtica d'una ideologia que sosté un sistema econòmic i social, introdueix idees contràries a la democràcia de manera imperceptible. Una ideologia que sosté que un millor rendiment material de l'economia s'aconsegueix amb la lliure competència de la iniciativa individual en el mercat. Però el neoliberalisme, com a ideologia, també requereix un ancoratge en la cultura, i, en aquest sentit, introdueix valors *espill* de la seua pròpia teologia econòmica. D'aquesta manera, del relat dominant neoliberal emanen normes i valors que actuen com a contenidors culturals, fixant el que és beneficiós en les relacions socials i el que no ho és. Sense la intenció d'establir una llista exhaustiva d'aquests valors, podem esmentar-ne els següents: consumisme, idealització de l'empresa privada, mercantilització de la vida, iniciativa individual, competitivitat, alienació política (despolitització), naturalització de la desigualtat, culte a la propietat i als diners, entre altres (Harvey, 2007; Alvarado, 2018). Certament, la institucionalització d'aquests valors no es va assolir per mera imposició autoritària, sinó que es va requerir controlar els diferents espais de socialització humana, com ara la família, l'escola, la universitat i els mitjans de comunicació, mitjançant diferents versions de la mateixa ideologia.

Aquesta versió última del capitalisme imposa la dissociació dels treballadors, la desarticulació dels moviments socials i la banalització de la política. En qualsevol lloc en què s'identifique els sindicats com a agents contraris al progrés, els moviments socials amb una acció col·lectiva ignorable i la política amb un vesper d'egos buscant notorietat, s'aconsegueix imposar el neoliberalisme. Un exemple d'això és Xile, amb un sindicalisme i moviments socials anul·lats pel poder polític després de la dictadura civicomilitar. Malgrat això, es va anar consolidant una societat civil antagònica a unes elits polítiques rendides al capital.

El 18 d'octubre es va fer patent el cansament, no sols amb el model econòmic, sinó també amb els valors, les normes i les conductes que es promouen per a donar-li sentit de realitat. D'acord amb els estudis elaborats entre octubre de 2019 i gener de 2020, les persones que es manifestaven exigien millor salut i educació pública, la renúncia de Sebastián Piñera, un augment del salari mínim, una nova Constitució, una assemblea constituent, pensions dignes, dret a l'aigua, entre altres demandes més conjunturals.[8] Les mateixes demandes són esmentades en altres estudis d'opinió, com el Baròmetre de l'enquestadora MORI.[9]

En una certa manera, l'esclat social representa un *breakpoint* en la lògica política del que és possible en una democràcia representativa emmarcada en el relat de l'hegemonia neoliberal. I amb això van quedar, d'una banda, els vells grups del poder polític, econòmic i social, mentre que de l'altra es va instal·lar un desestructurat moviment de masses que va començar a organitzar-se entorn de diferents demandes que antagonitzen amb el relat neoliberal. Aquest enfrontament entre el relat cultural neoliberal i aquell que l'impugna és el que s'analitza a partir del comportament electoral en les eleccions de constituents.

Anàlisi dels resultats electorals: instal·lació d'una hegemonia antineoliberal?

El procés constituent originari que es va instal·lar després del 18 d'octubre de 2019 va tenir, entre altres, una conseqüència institucional. El 15 de novembre del mateix any, parlamentaris i dirigents de partits polítics, pressionats per donar una eixida política a la

8 Primer butlletí de resultats Enquesta ciutadana del 25 d'octubre de 2019. Vegeu https://www.achap.cl/wp-content/uploads/2019/11/Primeros-Resultados_Encuesta-Ciudadana25.10-1.pdf.

9 Cal esmentar que aquest estudi d'opinió incorpora una exigència més estructural, com és la igualtat davant de la llei. Vegeu https://cut.cl/cutchile/2020/01/24/barometro-del-trabajo-mori-fiel-enero-2020-percepciones-y-expectativas-de-la-coyuntura-social-politica-economica-del-pais/.

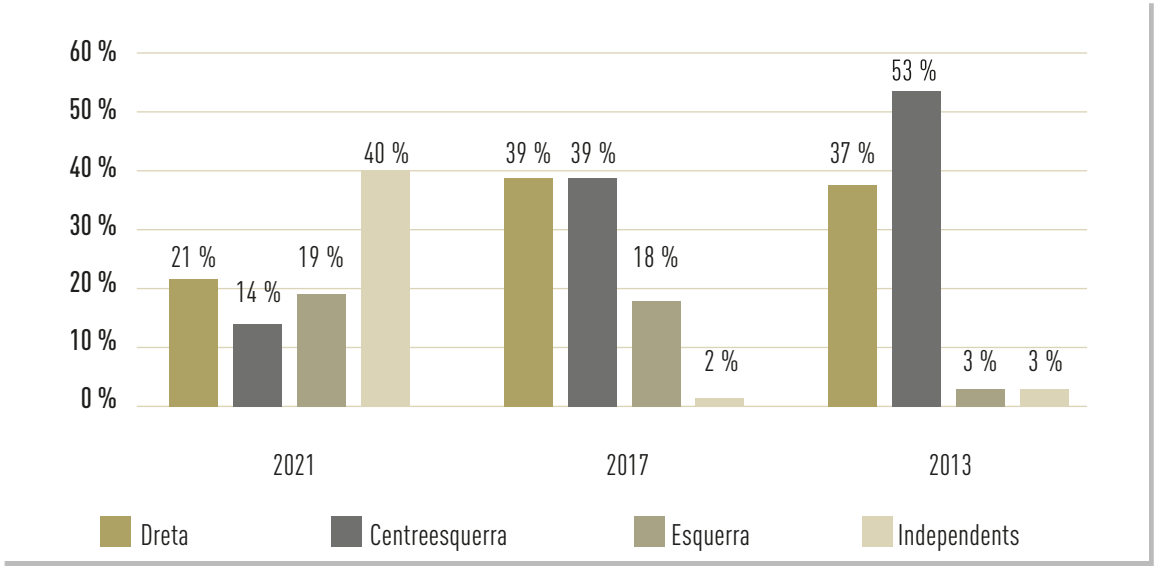
revolta social, van arribar a un acord polític[10] entorn d'un itinerari institucional per a elaborar una nova Constitució. A grans trets, aquest itinerari preveu un plebiscit, celebrat el 25 d'octubre de 2020; una elecció de membres de l'òrgan encarregat d'elaborar la Constitució, realitzada durant els dies 15 i 16 de maig de 2021, i un plebiscit d'eixida per a aprovar o rebutjar el nou text constitucional. D'aquests esdeveniments electorals, el més rellevant per a establir l'abast de la impugnació a l'hegemonia neoliberal és l'elecció de constituents.

En el Gràfic 1, s'exposen els resultats que van obtenir les diferents forces polítiques en l'elecció de convencionals constituents, comparats amb els de les eleccions de diputats de 2013 i 2017. En primer lloc, la relació de preferències polítiques mostra un realineament electoral favorable a les noves conformacions polítiques. En aquest sentit, es redueix ostensiblement el suport als partits de centreesquerra i centredreta que han governat el país en diferents moments des de 1990. Partits que s'han identificat amb l'hegemonia social, econòmica i cultural neoliberal. En termes concrets, s'observa que la concentració de la representació política que junts exercien els blocs de centredreta i centreesquerra es va perdent, ja que passen de representar un 90 % de les preferències electorals en 2013 a tan sols un 35 % en 2021.[11] Si bé aquesta constatació evidencia el desacoblament polític entre ciutadania i elits polítiques tradicionals, no és decisiva per a determinar la instal·lació d'una contrahegemonia política.

10 Aquest és el conegut Acord per la pau i la nova Constitució, el qual es va convertir en Llei de la República el 24 de desembre de 2019. Aquesta llei (21.200) de reforma constitucional va fixar l'itinerari original del procés constituent de la manera següent: 26 d'abril de 2020, plebiscit per una nova Constitució i tipus d'òrgan encarregat d'elaborar-la; 26 d'octubre de 2020, elecció de constituents, i un plebiscit d'eixida 90 dies després que la Convenció finalitze la redacció de la nova Constitució, per a aprovar o rebutjar el nou text constitucional.

11 En les eleccions de 2013, la coalició de centreesquerra crea un pacte que inclou el Partit Comunista i candidatures provinents dels moviments socials, com les de Gabriel Boric i Giorgio Jackson. Aquests últims són els que van liderar la formació del Frente Amplio en 2017.

Gràfic 1 Preferències polítiques en les eleccions de 2013, 2017 i 2021



Font: elaboració pròpia amb base en les dades publicades en www.servel.cl

En segon lloc, com s'observa en la Taula 1, el trencament entre ciutadania i elits polítiques s'expressa en un augment considerable de les preferències ciutadanes per les llistes d'independents. Amb un 40 % dels vots, aquestes llistes van superar per un ampli marge la votació dels partits polítics que compten actualment amb representació parlamentària.

Taula 1 Preferències electorals en 2021, 2017 i 2013

Constituent 2021			Parlamentàries 2017 (diputats)			Parlamentàries 2013 (diputats)		
Llistes tot el país	Nre. vots	% vots	Llistes tot el país	Nre. vots	% vots	Llistes tot el país	Nre. vots	% vots
Vamos por Chile (dreta)	1.174.502	20,56 %	Chile Vamos + Amplitud (dreta)	2.368.062	39,49 %	Alianza por Chile + PRI (dreta)	2.326.087	37,39 %
Lista del Apruebo (centreesquerra)	825.397	14,45 %	Fuerza de la Mayoría + Convergencia Democrática + PRO + Ciudadanos (centreesquerra)	2.365.186	39,44 %	Nueva Mayoría + PRO + PL (centreesquerra)	3.305.719	53,15 %
Apruebo Dignidad (esquerra)	1.070.361	18,74 %	Frente Amplio + FRVS (esquerra)	1.103.568	18,40 %	Partido Ecologista Verde + Partido Igualdad (esquerra)	172.903	2,78 %
Llistes d'independents (no partits)	2.285.092	40,01 %	Independents fora de pacte	104.427	1,74 %	Independents fora de pacte	206.634	3,32 %

Font: elaboració pròpia amb base en les dades publicades en https://pv.servelelecciones.cl i https://historico.servel.cl

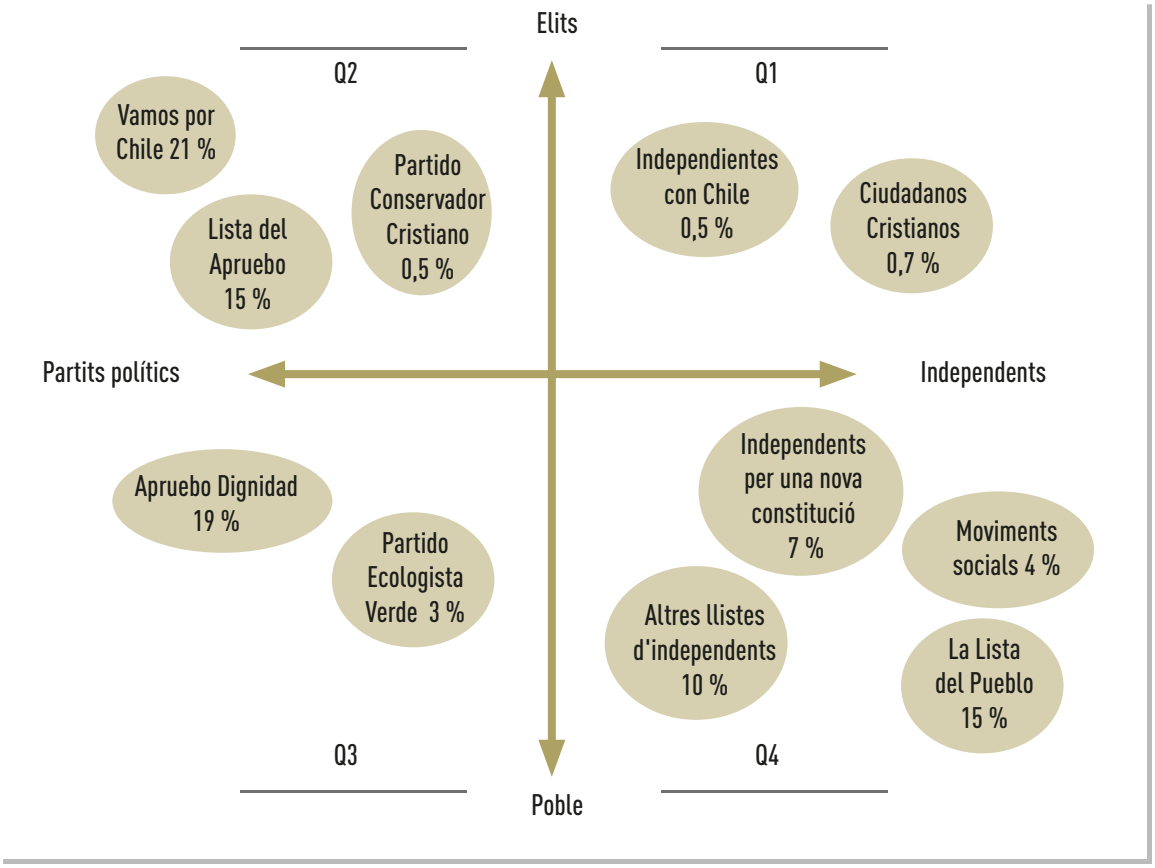
Ara bé, per a comprovar si es produeix un realineament en les preferències polítiques de la ciutadania, cal analitzar i concatenar els resultats de l'elecció de constituents amb les demandes de l'esclat social de 2019.

Atés el resultat electoral, i d'acord amb la metodologia proposada, a continuació, s'examina si potser la representativitat de la Convenció Constitucional es correlaciona amb els supòsits d'impugnació a la ideologia neoliberal i com aquest resultat es desplega en els dos eixos que representen el moment populista: 1) elits/poble i 2) partits polítics/independents. En tots dos casos es consideren tant el percentatge com el nombre absolut de vots de cada força política, tal com s'observa en la Taula 1.

Utilitzant el model de la Figura 2, es distribueixen els percentatges de votació de cada pacte electoral en els diferents quadrants de la Figura 1. Això és, en el primer quadrant se situen les llistes d'independents de dreta neoconservadora i antidemocràtica; en el segon, els pactes de partits de dreta i centreesquerra neoliberal; en el tercer, els partits d'esquerra democràtica i antineoliberal, i en el quart, les llistes d'independents antineoliberals i radicalment democràtiques.

Quan situem la votació d'aquests quatre grups polítics, es pot entendre com és de forta la relació entre esclat social i comportament electoral. En aquest sentit, és important constatar si potser els *cleavages* elits/poble i partits/independents van tenir un rol decisiu en les preferències majoritàries de la ciutadania (Figura 3).

Figura 3 **Representació de preferències en els eixos elits/poble i partits/independents**



Font: elaboració pròpia[12]

12 En els quadrants no s'incorporen les candidatures independents fora de llistes, ja que resulta impossible establir-ne el posicionament programàtic. Per aquest motiu, la suma total dels quadrants està per davall del 100 %.

Dels resultats de l'elecció es poden extraure quatre importants troballes, les quals poden estar evidenciant tant un realineament electoral com ideològic.

En primer lloc, les opcions d'esquerres van concentrar el 58 % de les preferències dels electors (Q3 i Q4). Opcions que es declaren antineoliberals en les seues propostes constitucionals i diuen representar les demandes de la revolta popular del 18-O. Encara que la llista Independientes por una Nueva Constitución, a causa de la seua variada conformació ideològica, pot presentar una certa ambigüitat en aquesta qüestió.

En segon lloc, els partits tradicionals de les coalicions que van donar origen als pactes de la transició van perdre la seua hegemonia electoral. És a dir, que com a preferència política van patir un enfonsament i van reduir el seu suport electoral fins al 21 % la dreta i el 15 % el centreesquerra (Q2). La sumatòria de les dues coalicions polítiques (36 %) els allunya en excés d'aquell 90 % mitjà de preferències electorals que van concentrar durant quasi tres dècades.

En tercer lloc, les llistes d'independents d'extrema dreta van obtenir un rendiment marginal, i es van quedar sense escons en la Convenció Constitucional (Q1). Per tant, aquestes opcions polítiques pareixen estar molt allunyades de les preferències electorals de la ciutadania.

Finalment, si s'observa la composició de preferències en l'eix elits/poble, es constata que la primera opció electoral en la categoria *poble* la tenen les llistes d'independents (36 %), superant les dels partits (22 %). A més, com ja es constata en el primer punt, l'addició d'aquests dos tipus de llistes supera en votació les de la categoria *elits*, que sumen en total un 38 %. Pel que fa a l'eix partits/independents, la tendència mostra una clara preferència cap a les llistes de partits (58 %) davant de les llistes d'independents (40 %). No obstant això, aquests percentatges també evidencien que els partits van perdre el monopoli de la representació política en el debat constitucional.

En síntesi, el comportament electoral de la població en les eleccions de constituents demostra un realineament en les preferències tradicionals dels últims trenta anys, cosa que sembla estar discursivament correlacionada amb el relat antineoliberal i en contra de l'*establishment* que va representar la revolta popular de 2019.

CONCLUSIONS

D'acord amb el marc de referència conceptual utilitzat, a continuació, es presenten algunes conclusions que donen algunes respostes respecte a l'interrogant plantejat: la contrahegemonia expressada en l'esclat social impugna el relat polític neoliberal? Per a això, l'objectiu central ha sigut establir l'impacte real que va tenir el *cleavage* elits/poble en els suports electorals rebuts a les diferents llistes que representen aquest antagonisme. Cal recordar que aquesta és la pedra angular del que Mouffe (2018) denomina el «moment populista». A això se suma el *cleavage* electoral entre partits i independents.

En termes conceptuals, els principis constitutius de la democràcia: igualtat, pluralisme polític i sobirania popular (Mouffe, 2012; Alvarado, 2018), van ser els punts de partida per a indagar en com el neoliberalisme pot soscavar les bases d'aquest règim polític. Específicament, canalitzant les relacions socials a través del mercat i la propietat, fent que els drets de les persones manquen d'efectivitat. Això condueix al fet que tot el que no responga a les demandes de consum amb què opera el supòsit de l'*homus economicus* neoclàssic no requereix l'atenció dels agents de la política. D'aquesta manera, el vincle que exigeix la democràcia entre sobirania popular i presa de decisions polítiques es tensa fins al punt de trencar-se.

A partir del pressupost de la teoria agonista, quant al fet que la invisibilització dels antagonismes i la sublimació de l'economia de mercat soscava l'àmbit polític, es va analitzar primer l'evolució de les posicions polítiques a Xile els últims trenta anys. Durant aquest període s'ha pogut observar que l'hegemonia de poder que es va construir entorn dels pactes o acords de la transició

va perdent cada vegada més adhesió, al mateix temps que tant la desmobilització electoral com la protesta social augmentaven. Aquest fenomen es va instal·lar amb força a partir de les eleccions parlamentàries i presidencials de 2009.

Per la seua banda, l'emergència del moment populista, després de greus crisis socials i econòmiques en l'era neoliberal (Mouffe, 2018), es va analitzar atenent la rellevància del *cleavage* poble/elits que s'instal·la amb la sutura de les demandes polítiques dels moviments socials. És a dir, una cadena d'equivalències —no necessàriament declarada— que demanda més democràcia per a resistir al neoliberalisme. La revolta popular és el moment en què aquesta cadena d'equivalències s'instal·la com un subjecte polític col·lectiu reconegut: el poble. Amb això, es produeix una resignificació del rol de l'àmbit polític en les organitzacions socials, la qual cosa dona compte de la fi d'un cicle polític i l'emergència d'un altre de nou, en què la bretxa d'antagonismes se situa entre el poble i les elits.

Quant a l'interrogant des del qual es planteja aquest treball, aquest es pot contestar a partir de les troballes que provenen de l'anàlisi de les preferències electorals de la població en l'elecció de constituents. A grans trets, es consolida el desacoblament polític entre ciutadania i elits polítiques tradicionals, encara que aquest no és decisiu per a determinar la instal·lació d'una contrahegemonia política que tinga una clara expressió i vocació de poder.

Aquesta asseveració es basa en el fet que, primer, les opcions d'esquerres obertament antineoliberals van concentrar el 58 % de les preferències dels electors. Segon, els partits tradicionals de les coalicions que van donar forma als pactes fundacionals de la transició van perdre la seua hegemonia electoral. Tercer, les llistes d'independents d'extrema dreta van obtenir un rendiment marginal, i es van quedar sense escons. I quart, en l'eix elits/poble es constata que la preferència electoral en la categoria *poble* la tenen les llistes d'independents. A més, les llistes identificades amb la categoria *poble* superen en votació les de la categoria *elits*. No obstant això, en l'eix partits/independents, la tendència mostra una major preferència cap a les llistes de partits davant de les llistes d'independents. Això sí, aquests percentatges també evidencien que els partits no tindran el monopoli de la representació política en el debat constitucional, tal com es tendeix a pensar que succeeix en una democràcia representativa.

A tall de conclusió, es pot dir que hi ha una clara correlació entre les demandes que van mobilitzar milions de xilens i xilenes l'octubre de 2019 i la conformació de la Convenció Constitucional. També hi ha coherència en les preferències electorals i el *cleavage* poble/elits. Tot això expressa que hi ha una tendència política majoritària que busca superar la societat construïda pel neoliberalisme, però la seua consolidació com a opció política continua en estat germinal.

AGRAÏMENTS: Observatorio de Transformaciones Socioeconómicas (ANID/PCI/Max Planck Institute for the Study of Societies/ MPG190012).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Alvarado, E. (2017). *La calidad de la democracia en España y Chile. Un estudio a partir de la desigualdad social y el elitismo político*. Tesi doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.

Alvarado, E. (2018). Una aproximación crítico-contextual al declive de la democracia en la era neoliberal. *Revista Española de Ciencia Política, 47*, 69-91.

Alvarado, E., Morales-Olivares, R., i Rivera, P. (2019). Radicalizar la democracia desde los movimientos sociales. Los casos comparados de Podemos en España y del Frente Amplio en Chile. *Revista Izquierdas, 48*, 87-105.

Bauman, Z. (2014). *¿La riqueza de unos pocos nos beneficia a todos?* Barcelona: Paidós.

Boas, T. C., i Gans-Morse, J. (2009). Neoliberalism: From new liberal philosophy to anti-liberal slogan. *Studies in comparative international development, 44*(2), 137-161. https://doi.org/10.1007/s12116-009-9040-5

Dahl, R. (1997). *Poliarquía. Participación y Oposición*. Madrid: Alianza.

Dahl, R. (2012). *La democracia*. Barcelona: Ariel.

Deutsch, K. (1966). *The Nerves of Government: Models of Political Communication and Control*. Nova York: Free Press.

Enquesta ciutadana (2019). Primer boletín de resultados (en línia). https://www.achap.cl/wp-content/uploads/2019/11/Primeros-Resultados_Encuesta-Ciudadana25.10-1.pdf.

Foucault, M. (2012). *El poder, una bestia magnífica*. Buenos Aires: Siglo Veintiuno.

Garretón, M. A. (2012). Las relaciones entre política y sociedad: Hacia una refundación. *Mensaje, 61*(611), 6-10.

Garretón, M. A. (2021). Del "Estallido" al Proceso Refundacional. El Nuevo Escenario de la Sociedad Chilena. *Asian Journal of Latin American Studies, 34*(2), 39-62.

Garrido-Vergara, L. (2020). Political, Social, and Cultural Capital in the Chilean Political Elite, 1990–2010. *Latin American Politics and Society, 62*(1), 121-141.

Harvey, D. (2007). *Breve historia del neoliberalismo*. Ediciones Akal.

Hayek, F. (1993). *La desnacionalización del dinero*. Madrid: Unión Editorial.

Hermet, G. (2008). *El invierno de la democracia*. Barcelona: Los libros del Lince

Huneeus, C., Lagos, M., i Díaz A. (2015). *Los dos Chiles*. Santiago de Xile: Catalonia.

Jörke, D. (2008). Post-democracia en Europa y América Latina. *Revista de Sociología*, (22), 141-156. https://doi.org/10.5354/0719-529X.2008.14488

Keane, J. (1992). *Democracia y sociedad civil*. Alianza Editorial.

Leiva, B. A. (2020). Estallido social en Chile: la persistencia de la Constitución neoliberal como problema. *DPCE Online, 42*(1), 2037-6677.

Madariaga, A. (2020). *Neoliberal Resilience: Lessons in Democracy and Development from Latin America and Eastern Europe*. Princeton: Princeton University Press.

Mayol, A. (2019). *Big bang. Estallido social 2019: Modelo derrumbado-sociedad rota-política inútil*. Editorial Catalonia.

MORI (2020). Barómetro del trabajo enero (en línia). https://cut.cl/cutchile/2020/01/24/barometro-del-trabajo-mori-fiel-enero-2020-percepciones-y-expectativas-de-la-coyuntura-social-politica-economica-del-pais/.

Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social research, 66*(3), 745-758.

Mouffe, C. (2012). La paradoja democrática. *El peligro del consenso en la política contemporánea*. Barcelona: Gedisa.

Mouffe, C. (16 de juny de 2016). El momento populista. *El País*. Recuperat de https://elpais.com/elpais/2016/06/06/opinion/1465228236_594864.html.

Mouffe, C. (2018). *Por un populismo de izquierda*. Buenos Aires: Siglo Veintiuno Editores.

Nun, J. (2003). *Democracy: Government of the People or Government of the Politicians?* Rowman & Littlefield.

Offe, C. (2014). The Europolis experiment and its lessons for deliberation on Europe. *European Union Politics, 15*(3), 430-441. https://doi.org/10.1177/1465116514532557

Parsons, T. (2013). *The social system*. Routledge.

Piketty, T. (2015). *The economics of inequality*. Harvard University Press.

Schmitter, P. C. (2015). Crisis and transition, but not decline. *Journal of Democracy, 26*(1), 32-44. doi:10.1353/jod.2015.0004.

Stiglitz, J. E. (2011). Rethinking macroeconomics: What failed, and how to repair it. *Journal of the European Economic Association, 9*(4), 591-645. https://doi.org/10.1111/j.1542-4774.2011.01030.x

Streeck, W. (2011). The Crisis of Democratic Capitalism. *New Left Review, 71*, 5-29.

Therborn, G. (1996). Child politics: Dimensions and perspectives. *Childhood, 3*(1), 29-44. https://doi.org/10.1177/0907568296003001003

Wagner, P. (2012). *Modernity: Understanding the Present*. Cambridge: Polity Press.

Welzel, C., Inglehart, R., i Kligemann, H. D. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research, 42*(3), 341-379.

Wolin, S. (2008). *Democracy Incorporated. Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Nova Jersey: Princeton University Press.

NOTA BIOGRÀFICA

Dr. Eduardo Alvarado Espina

Doctor en Ciència Política per la Universidad Complutense de Madrid, màster en Anàlisi Política i màster en Diplomàcia i Relacions Internacionals, tots dos per la Universidad Complutense de Madrid. Professor instructor a la Facultat de Ciències Socials de la Universidad de Playa Ancha. Línies de recerca: teoria política, democràcia i moviments socials i cultura i comportament polític.

Dra. Rommy Morales-Olivares

Professora i investigadora Margarita Salas EU, Departament de Sociologia, Universitat de Barcelona. Doctora en Sociologia, Socioeconomia i Estudis Estadístics, Universitat de Barcelona. Màster en Investigació Social, Universitat Autònoma de Barcelona; postgrau en Democracy & Diversity Studies, New School of Social Research; màster en Economia Aplicada, Universidad Alberto Hurtado; llicenciada en Sociologia, Universidad Alberto Hurtado, Xile. Investigadora associada, Departament de Sociologia, Witwatersrand University. Les seues línies de recerca són les metodologies de recerca comparada, transformacions socioeconòmiques en el sud global, la teoria social contemporània i l'anàlisi de gènere.

Dr. Pablo Rivera-Vargas

Llicenciat en Sociologia, doctor en Educació i Societat (Universitat de Barcelona, UB) i doctor en Sociologia (Universidad de Zaragoza). Professor lector del Departament de Didàctica i Organització Educativa, UB. Membre del grup de recerca ESBRINA - Subjectivitats, visualitats i entorns educatius contemporanis (2017SGR 1248) i de l'Institut d'Investigació en Educació, UB. Les seues línies de recerca són: polítiques públiques d'inclusió digital en contextos d'aprenentatge formal i no formal; i anàlisi de l'ús de plataformes digitals en contextos educatius, la datificació de l'educació i l'educació algorítmica.